

**Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար
Է. հատոր, Խմբագիր Երուանդ Փամպուրեան, Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարան, Պէյրութ, 2010, 384 էջ*:**

Հ. Յ. Դ. Բիրոյի որոշումով հրատարակուող սոյն մատենաշարի հերթական հատորին տպագրութիւնը իրականացուած է «Փիւնիկ» հիմնադրամի միջոցով: Մատենաշարի Ե. եւ Ջ. հատորներուն նման, գրախօսուող հատորը հրատարակութեան պատրաստած, ծանօթագրած ու խմբագրած է վաստակաշատ մտաւորական Երուանդ Փամպուրեանը: Կ'արժէ անմիջապէս շեշտել, թէ փաստաթուղթերուն մեծագոյն մասը այս հատորով առաջին անգամ կը դրուի գիտական շրջանառութեան մէջ:

Վաւերագիրներու այս ժողովածուն կը սկսի կազմողին ստորագրած «Յառաջաբան»ով (էջ 3-5), ուր ան հանգամանալից տեղեկութիւններ կու տայ հատորին բովանդակած նիւթերուն մասին, որոնք ամփոփուած են եօթը գլուխներու մէջ: Հոսկէ կ'իմանանք, թէ յաջորդ էջերուն մէջ պիտի հանդիպինք «հիմնականին մէջ 1907-1909 տարիներուն վերաբերեալ վաւերագրերու»¹: Այս տարիները անչափ կարեւոր են հայոց պատմութեան տեսանկիւնէն, քանի որ այդ ժամանակաշրջանին արագընթաց իրադարձութիւններ տեղի կ'ունենային հայոց Հայրենիքն ու հիմնական կենսատարածքն ընդգրկող երեք պետութեանց մէջ՝ Ռուսաստան, Օսմանեան Կայսրութիւն եւ Պարսկաստան: Առաջինը նոր դուրս եկած էր վարչակարգը հիմքերէն ցնցած առաջին յեղափոխութենէն եւ երկրին մէջ սկսած էր թափ հաւաքել ծայրայեղ աջ յետադիմութիւնը՝ վարչապետ Փեոթր Տթոլիփիի գլխատնութեամբ, երկրորդին մէջ կը մոլեգնէր Ապտուլ Համիտ Բ.ը, եւ կայսրութեան ազատատենչ տարրերը սուլթանը միասնական ճիգերով տապալելու ջանքեր կը տանէին, իսկ Պարսկաստանը համակուած էր հակաինքնակալական յեղափոխութեամբ: Երեք կայսրութեանց այս ներքին փոթորկուն իրադարձութիւններուն անմիջական մասնակցութիւն ունէր անոնց հայութիւնը, յատկապէս՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Եր. Փամպուրեան շատ ճիշդ վարուած է իւրաքանչիւր գլուխին սկիզբը 1-2 էջով ներկայացնելով տեղեկութիւններ տուեալ գլուխի փաստաթուղթերուն մասին (հեղինակման պայմաններ, դիւանական առանձնաչափութիւններ եւ այլն): Աւելին, որոշ պարագաներու, փաստաթուղթերուն սկիզբն ալ քանի մը տողով յաւելեալ մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ յաջորդ էջերուն մէջ տպագրուած նիւթերուն մասին, որով ընթերցողը կը նախատրամադրուի աւելի լաւ ըմբռնելու այդ նիւթերը եւ անոնց հեղինակման պայմանները: Իւրաքանչիւր փաստաթուղթին սկիզբը, բուն շարադրանքէն առաջ, միշտ կը տպագրուին անոր դիւանական «անձնագիր»ին տուեալները:

Ժողովածուին **առաջին գլուխը** մէկտեղած է Հ. Յ. Դ. Արեւմտեան Բիրոյի 1904, 1905, 1907 եւ 1908 տարիներու որոշումները (էջ 6-74): Այս գլուխին վերջին

* Ընդունուել է տպագրութեան 9.03.2011:

1 Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան 3-րդ հատոր, Է. հատոր, Պէյրութ, 2010 էջ 3 (այսուհետ՝ Նիւթեր...):

111
Գ (Թ) փարի, թիվ 1 (33) հունվար-մարտ 2011

ՎԵՄ համահայկական հանդես

չորս էջերը թէև Բիւրոյի որոշումներ չեն ընդգրկեր, սակայն ուղղակիօրէն կ'առնչուին Արեւմտեան Բիւրոյի աշխատանքներուն ու չափազանց կարեւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն Հ. Յ. Գ.ի պատմութեան համար: Օրինակ՝ 1908-ի Օգոստոսին «Պաքու գումարուած Խառն Ժողովի» արձանագրութեան երրորդ եզրակացութիւնը կուսակցութեան երկու Բիւրօներուն կը յանձնարարէ օգտուիլ պատմական յարմար առիթէն եւ «ամենաուժգին թափով կազմակերպական ներքին գործերը կատարել, այսինքն կազմակերպել խմբեր, զէնքերի եւ մարդկանց տեղափոխութիւններ կատարել եւ առհասարակ շահագործել ներկայ բարեյաջող անարխիան (անիշխանութիւնը,- Գ. Ե.) եւ պատրաստուել ռեակցիայի (յետադիմութեան,- Գ. Ե.) սեւ օրերի համար»²: Անշուշտ, խօսքը կը վերաբերի Ռուսիոյ տարածքին:

Կամ՝ Իթքիհատի իրագործած 1908-ի յուլիսեան յեղաշրջումէն ընդամենը հաշուած օրեր յետոյ Արեւմտեան Բիւրոյէն իր անդամ Յոնան Դարթեանին եւ Բիւրոյի քարտուղար Յարութիւն Գալֆայեանին ուղղուած 12 Օգոստոս 1908 թուականակիր նամակին մէջ կ'ըսուի. «Ամէն պարագային մենք պիտի ձգտենք գործող ժէօն թուրքերի հետ միասին գործել, որպէսզի կարելի լինի նրանց յետադէմ քայլերը յետ ընկրկել ի հարկի նրանց համոզելով. իսկ դրա համար հարկաւոր է նրանց հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ մնանք: Դիրք բռնել անկարելի է, քանի որ այսօր նրանք են երկրի տէրը եւ հաւանական է, որ նրանք էլ մնան մինչեւ սահմանադրութիւնը ամուր հողի վրայ կանգնի»³: Իսկ Արեւմտեան Բիւրոյի՝ Հ. Յ. Գ.ի Ընդհանուր Ժողովին ուղղած եւ իր «իղծերը» պարունակող 12 Օգոստոս 1909 թուականակիր փաստաթուղթը նկատել կու տայ, թէ «Թուրքիայի երերուն ու վտանգաւոր կացութիւնը ստիպում է մեզ լինել ծայրայեղօրէն զգուշաւոր ու շրջա-հայեաց»⁴:

Ժողովածուին **երկրորդ գլուխը** կը վերաբերի «Դաշնակցութեան Խորհուրդ»-ի փաստաթուղթերուն (էջ 75-117): Շեշտելու համար անոնց կարեւորութիւնը, Եր. Փամպուքեան գլուխին սկիզբը կը ծանօթագրէ, թէ այդ բարձրաստիճան մարմինն ստեղծուած էր «1904 թուականին» Հ. Յ. Գ. Երրորդ Ընդհանուր Ժողովին կողմէ, փոխարինելու համար նախորդ շրջանին գործող «Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող մարմինը», իսկ անոր կայացուցած որոշումները պարտադիր էին կատարման կուսակցական բոլոր մարմիններուն, ներառեալ՝ զոյգ Բիւրօներուն համար⁵: Այս գլուխի փաստաթուղթերուն մէջ յատուկ հետաքրքրութիւն կ'առաջացնեն կուսակցութեան «Կովկասեան Նախագիծ»-ի գլխաւոր կէտերէն՝ Կովկասի մէջ «ռամկավար դաշնակցային» վարչական դրութիւն մը ստեղծելուն վերաբերողները: Օրինակ՝ կուսակցութեան եռանդուն գործիչներէն Սարգիս Մինասեանը (Արամ-Աշոտ) «քաղաքական utopie» (պատրանք) կը նկատէ նման ծրագիրը եւ մտավախութիւն կը յայտնէ, թէ «շատ բան եւ ան ալ մեծ բաներ ձեռնարկելով [կը] տկարացնենք մեր բուն նպատակը»⁶:

Չանազան հարցերու կարգին, կը յստակեցուի կուսակցութեան դիրքորոշումը Սլլոտիչ Ա. Խրիմեանի վախճանումէն ետք Ամենայն Հայոց նոր կաթողիկոսի ընտրութեան եւ Պարսկական Յեղափոխութեանը Հ. Յ. Գ.ի մասնակցութեան վերաբերեալ: Գլուխին վերջը լոյս տեսած քանի մը գրութիւններ ալ ուղղակիօրէն

2 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 71:

3 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 72: Շարադրանքն այսպէս է բնագիրին մէջ:

4 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 73:

5 Տես Նիւթեր..., է. հտ., էջ 75:

6 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 85:

կ'անչուիս Գեորգ Չաուշի սպանութեան մէջ իր զինակիցները մեղադրելու՝ այդ օրերուն տարածուած ամբաստանութեանը, ինչի առթիւ Խորհուրդը 1909ի վերջին կը հրահանգէ Սշոյ Կ. Կ.ին՝ «հերքել այդ անհիմն լուրերը Գ. Չաուշի սպանութեան իբր թէ «մասնակից» մեր ընկերների մասին»⁷:

Երրորդ գլուխը կը կրէ «Կովկասի Ռայոնական Ժողովները» վերնագիրը (էջ 118-205): Թէեւ ռուսերէնի մէջ «ռայոն» բառը «շրջան» կը նշանակէ, սակայն տուեալ պատմաշրջանին Հ. Յ. Դ.ի ռայոնական եւ շրջանային ժողովները իրարմէ տարբեր կարգավիճակ ունեցած են, երկրորդներն առաջիններէն աւելի փոքր տարածքի կուսակցական մարմիններ ընդգրկելով: Ինչպէս գլուխի իր ներածական գրութեան մէջ կը յայտնէ Եր. Փամպուքեանը, «Կովկասի ռայ. ժողովներուն կը մասնակցէր նաեւ Ատրպատականը»⁸: Այս գլուխին առաջին փաստաթուղթը կու գայ 1903 թուականէն: Պատմական մեծ արժէք կը ներկայացնէ Արեւելեան Բիւրոյի հրաւիրած եւ 1906ի Հոկտեմբերի վերջին օրերուն գումարուած «Ալեքսանդրապոլի տանկահայ ժողովի արձանագրութիւնը», որ կը վերաբերի Հ. Յ. Դ.ի աղմկալարոյց «Կովկասեան Նախագիծ»ին: Ժողովին մասնակիցներէն ոմանք բուն կերպով կ'ընդդիմանան այդ «Նախագիծ»ին, սակայն ժողովը ի վերջոյ կ'որոշէ անոր նկատմամբ վերջնական դիրքորոշումը ձգել կուսակցութեան հերթական ընդհանուր ժողովին:

Այս ռայոնական ժողովներուն մէջ ալ կ'արծարծուի կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ կուսակցութեան դիրքորոշման հարցը: Արդարեւ, Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի վախճանումէն ետք ընտրուելու մեծ հաւանականութիւն ունէին Կ. Պուլսոյ պատրիարքական գահակալ եղած Մատթէոս Իզմիրլեան եւ Մադաքիա Օրմանեան արքեպիսկոպոսները, մինչդեռ Դաշնակցութեան նախընտրելիին՝ Գեորգ Արք. Սուրենեանցին (յետագային՝ Գեորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս) ընտրութիւնը թեական էր: Օրմանեանը ամբողջովին մերժելի էր Հ. Յ. Դ.ի համար՝ Ապտուլ Համիտի հետ անոր գործակցութեան պատճառով, իսկ Իզմիրլեանն ալ հնչակեանամէտ կը նկատուէր: Ուստի, Դաշնակցութիւնը կը մերժէր մասնակցիլ կաթողիկոսական ընտրութեան՝ առանց զայն պոյքոթելու, սակայն մասնակցութեան ազատութիւն կը շնորհէր իր անդամներուն՝ անհատական հանգամանքով միայն: Այս ռայոնական ժողովներուն մէջ կը քննարկուին նաեւ արհեստակցական, զիւղացիական եւ ուրիշ միութիւններու ու անոնց՝ կուսակցականներու առնչութեանց խնդիրները: Օրինակ՝ 2-8 Յուլիս 1907ին կայացած Կովկասեան Ռայոնական Խորհրդածողովի եզրակացութիւններէն մէկը կը սահմանէ, թէ արհեստաւորները «կարող են Դաշնակցութեան գործօն անդամ ընդունուել միայն այն դէպքում, երբ իրենց արհեստանոցներում կ'իրականացնեն կոռպերացիայի (համագործակցականի,- Գ. Ե.) սկզբունքը եւ դրանով կը հրաժարուեն նոյնիսկ փոքր չափով շահագործումից», այլապէս՝ կը մնան «օժանդակող անդամներ՝ առանց ընտրողական իրաւունքի կուսակցութեան մէջ»⁹:

Ուրիշ ռայոնական ժողովներու արձանագրութիւնները բովանդակող փաստաթուղթ մը (որ, ի դէպ, կը գրաւէ ժողովածուի ծաւալի շուրջ մէկ տասներորդը՝ էջ 156-196) կարելոր հարցերու առթիւ քննարկումներու եւ որոշումներու շտեմարան մըն է: Օրինակ՝ անոր «Գրաւոր պրոպագանդ (քարոզչութիւն,- Գ. Ե.)» ենթավերնագի-

7 Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 117: Այսուհանդերձ, մինչեւ օրս, մնան խօսակցութիւնները յամառօրէն կը շարունակուին՝ հիմնական թիրախ ունենալով Ռուբէն Տէր Սինասեանը: Ավելի մանրամասն տես Աշոտ Ներսիսյան, Գեորգ Չավուշի սպանութեան առեղծվածը, Եր., 1992:

8 Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 118:

9 Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 149:

րով բաժինի «Բանաձեւեր»-էն մէկուն ենթակէտով կ'որոշուի. «Հրատարակել ըստ կարելոյն թուրք համապատասխան տարրերի նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ, մի թուրքերէն պարբերական օրգան եւ առհասարակ յորջ ուշադրութիւն դարձնել թուրքերէն պրոպագանդի վրայ»¹⁰: Թուրքերը «քաղաքակրթելու» հերթական պատրանքի եւս մէկ ապացոյց, որ չափազանց ծանր արժեց հայութեան...

Ժողովածուին **չորրորդ գլուխը** խորագրուած է «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Անդամակցութիւնը Ընկերվար Միջազգայնականին» (էջ 206-245), յարաբերաբար քիչ ծանօթ նիւթ մը: Այս գլուխին մէջ կողք-կողքի տպուած են Սոցիւնթերնին Հ. Յ. Դ.ի ներկայացուցած ֆրանսերէն փաստաթուղթերն ու անոնց հայերէն թարգմանութիւնները: Այս փաստաթուղթերը չափազանց մեծ պատմական կարեւորութիւն ունին: Անոնցմէ կ'իմանանք, թէ Ռուսաստանի Ընկերվարական-Յեղափոխականները (ծանօթ. ռուսերէնի էս. էռ. յապատումով), որոնք արդէն անդամ էին Սոցիւնթերնին, բաւական խոշորնորոտներ յարուցած են **իբրեւ հայկական կազմակերպութիւն** (ընդգծումը մերն է, - Գ. Ե.) Դաշնակցութեան անդամակցութեան առջեւ: Հետաքրքրական է, որ կուսակցական ծածկագրութեան մէջ էսէռները կը նշուին «խնամիներ» ծածկագրով: Այս փաստաթուղթերը կարեւոր են նաեւ անով, որ համերաշխութեան դրօշակակիր եւրոպացի ընկերվարականներուն հաճելի երեւալու համար, անոնց մէջ կը գրուի նաեւ իրարից հաշտականներուն հետ դաշնակցականներու կապերուն մասին: Ահա քանի մը հատուածներ. «Դաշնակցութեան ծրագրին մէջ սոցիալիզմը Տաճկաստանի համար առաջնորդող սկզբունք մըն է»¹¹, «1894-էն ստիւն Երիտ. թուրքերու հետ մերձեցումի փորձեր ըրինք», կարգ մը վայրերու մէջ թուրքերու վերջին երկու տարիներուն հակասութեանակալան ելոյթները մասամբ կը վերագրուին «մեր 16 տարուայ յեղափոխական գործունէութեան»¹²:

Քոփենհակընի մէջ կայացած Ընկերվարական Միջազգայնականի Քոնկրէսին Հ. Յ. Դ.ի ներկայացուցած տեղեկագիրէն ալ կ'իմացուի, թէ Ահմէտ Ռիզան Ժնեւ եկած է անձամբ՝ «Դաշնակցութեան հետ բանակցելու համար: Ասիկա նախանշանն էր վերջնական համաձայնութեան մը». թուրքերը «մեզմէ կը խնդրէին, որ զիրենք վարժեցնենք յեղափոխական գործի մեթօտին»¹³: Նոյն տեղեկագիրին մէջ քանի մը էջ անդին կը հաստատուի դառն ճշմարտութիւնը. «Թուրքիոյ այժմու ղեկավարները (իթիհատականները,-Գ.Ե.) չեն ուզեր լքել ամբողջովին ու անկեղծօրէն, [ապտուլ]համիտեան նախկին քաղաքականութիւնը հայոց նկատմամբ»¹⁴: Այդուհանդերձ, նոյն փաստաթուղթը կը նշէ, թէ յետադիմութեան դէմ իր պայքարին մէջ Հ. Յ. Դ.ն «ամէն տեղ, իբրեւ գործակից ունի «Իթիհատ»ի (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) Կոմիտէները»¹⁵: Իսկ թէ Դաշնակցութիւն-Երիտօրրքեր յարաբերութիւնները ինչքան յորջ ընդունած են Սոցիւնթերնի մէջ, կը պարզուի այդ կազմակերպութեան Գործադիր Կոմիտէի քարտուղար Քամիլ Հիլիսմանսի՝ Սոցիւնթերնի մօտ Հ. Յ. Դ.ի ներկայացուցիչ Միքայէլ Վարանդեանին հասցեագրած 3 Մայիս 1909 թուականակիր երկտողէն: Հիլիսմանսը կը խնդրէ Փոքր Ասիա ճամբորդել մտադրած ընկերվարական ղեկավար Կարսկիի տրամադրել յանձնարարագիր մը «Երիտասարդ Թուրքերու եւ Հայաստանի ձեր կազմակերպութիւն-

10 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 191:

11 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 211:

12 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 212:

13 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 236:

14 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 240:

15 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 243:

ներուն համար»¹⁶:

Հ.Յ.Գ.-Իթֆիհաստ՝ վերիվարումներով յատկանշուող յարաբերութիւններուն վերաբերեալ հարուստ նիւթ կը բովանդակէ յաջորդ՝ **հինգերորդ գլուխը**, որ կը կրէ «Օսմանեան Սահմանադրութիւնը եւ Ատանայի Կոտորածները» վերնագիրը (էջ 246-262): Լաւ կ'ըլլար, որ ժողովածուի՝ ծաւալով ամենէն փոքր այս գլուխին աւելի շատ էջեր յատկացուէին՝ լոյսին բերելու համար սքոզուած շատ փաստեր:

Իսկապէս գնահատելի է հատորը հրատարակութեան պատրաստող Երուանդ Փամպուբեանի խիզախութիւնը՝ երեսան հանելու մեր պատմութեան ցաւոտ էջերն ամփոփող փաստաթուղթերը, ինչը իսկական մտաւորականներու բնութագրիչներէն է: Այստեղ հրատարակուած են «Դրօշակ»ի եւ «Մեշվերթ»ի խմբագրութեանց միջեւ փոխանակուած գրութիւններ, որոնք կը յատկանշուին զգուշաւոր «բարեկամութեամբ»: Հ.Յ.Գ.ի կուսակցական ներքին գրագրութենէն կարելի է եզրակացնել, որ դէպքերը դուրսէն դիտողները աւելի սթափ կերպով կը գնահատէին իրավիճակը: Այսպէս, Կիլիկիոյ կոտորածներէն ընդամենը շարքներ ետք Արեւմտեան Բիւրոյի՝ Հ. Յ. Գ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմինին (փաստօրէն՝ Կեդրոնական Կոմիտէ) ուղղուած 4 Յունիս 1909 թուականակիր գրութիւնը կը պարունակէ քօղարկուած կշտամբանք օսմանեան մայրաքաղաքի ղեկավար ընկերներուն. «Չէ՞ք կարծում, որ սարսափելի ոճիւրները հայ ժողովրդի դէմ գործուած են նոյն մարդկանց հաւանութեամբ, որոնց հանդէպ դուք մեզ պատուիրում էք այնքան ծայրայեղ զգուշութիւն, պատուիրում էք չքննադատել, չյարձակուել», քիչ անդին նշելու համար՝ «... եթէ իթֆիհատական կուսակցութիւնը **անկեղծօրէն կամենայ**, չի թոյլ տայ եւ կ'արգիլէ հակահայկական այդպիսի ոճիւրներ»¹⁷: Այսինքն, Արեւմտեան Բիւրօն յստակօրէն կը գիտակցէր, թէ հայոց ջարդերը կը կազմակերպէին, կամ առնուազն զանոնք կը հովանաւորէին իթֆիհատականները, մինչդեռ կուսակցութեան Պոլսոյ մամուլը ամբողջ մեղքը կը բարդէր Կարմիր Մուլքանին ու անոր հետեւորդներուն վրայ՝ բքացնելով հայոց զգօնութիւնը: Երկու օր ետք, նոյն Բիւրօն նոյն Պատասխանատու Մարմինին ուղղած գրութեան մէջ աւելի յստակօրէն կը նշէ, որ եթէ նոյնիսկ եւրոպական մամուլի գրածներուն 1/10րդը ճիշդ է, «Տանթէի Դ-ժոխքը, անցեալ մեր բոլոր աղէտները խաւարում են դրա[նց] առջեւ»¹⁸: Նոյն փաստաթուղթը յղում կատարելով կուսակցութեան Կիլիկիոյ գործիչներու տեղեկութեանց, կը հաստատէ, թէ «Կիլիկիայում Իթֆիհատականները դահիճների դեր են խաղացել հայերի վերաբերմամբ...»¹⁹: «Ո՞ր օրուայ բարեկամներ են աղ պարոնները...»²⁰,- կ'ընդվզի Արեւմտեան Բիւրօն:

Այդուհանդերձ, խորագոյն ցաւով պիտի հաստատենք, որ այդ զգուշաւոր «բարեկամութիւն»ը տեսց մինչեւ 1912-1913, որմէ ետք, մօտեցող արհաւիրքին գիտակցումն իսկ բաւարար պիտի չըլլար համընդհանուր ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու համար... Այս տեսակէտէն, դատապարտելի է Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի անդամներուն անհեռատեսութիւնը: Ահաւասիկ այդ մարմնին իրավիճակին ոչ-համարժէք գործելակերպէն նմոյշ մը եւս. մինչ եւրոպական թերթերն իսկ կը գրէին Ատանայի ու շրջակայից մէջ տասնեակ հազարաւոր հայ զոհերու մասին, այս մարմինը Ժընեւ՝ Հ. Յ. Գ. Արեւմտեան Բիւրոյին 5 Մայիս 1909-ին կը հեռագրէր. «Ատանայի զոհերուն թիւը չորս հազարէն աւելի չէ - հի-

16 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 225:

17 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 251: Ընդգծումը բնագրային է:

18 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 252:

19 Նոյն տեղը:

20 Նոյն տեղը:

ւանդներու, սովեալներու, վիրատրմներու թիւը՝ 15 հազար»²¹:

Միայն մէկ նիւթի՝ Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումներուն եւ Պարսկական Յեղափոխութեան Հ. Յ. Դ.ի մասնակցութեանը կը վերաբերին **վեցերորդ գլուխ**ի բոլոր փաստաթուղթերը (էջ 263-336): Ժողովածուի երրորդ գլուխի փաստաթուղթերուն մէջ ալ երբեմն կը հանդիպինք այս հարցին: Օրինակ՝ «Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռաշտի Մարմինների»՝ 1-5 Ապրիլ 1909-ին կայացած Արտակարգ Ժողովի օրակարգի նիւթերէն մէկն ալ Պարսկական Յեղափոխութեանը մասնակցութեան հարցը եղած է: Այս ժողովի արձանագրութիւններէն կը պարզուի, որ նոյնիսկ այդ օրերուն, նոյնիմքն՝ Հ. Յ. Դ.ի մէջ լուրջ տարակարծութիւններ եղած են այս խնդրին շուրջ: «Կարծիքներ իրար բախուելոց երկու խոշոր եւ հակադիր հոսանք առաջացաւ»²², - կը կարդանք ատենագրութեան մէջ: Այս հարցին վճռումը եւս կը փոխանցուի հերթական Ընդհանուր Ժողովին²³: Յատկապէս յոյժ կարեւոր է վեցերորդ գլուխին առաջին վաւերագիրը՝ «Համաձայնագիր Հ.Յ. Դաշնակցութեան եւ Պարսիկ Սահմանադրականներու Միջեւ»²⁴, որու ֆրանսերէն բնագիրին կից բերուած է հայերէն թարգմանութիւնը: Կայ նոյն ուղղութեամբ եւս մէկ փաստաթուղթ, որու պարսկերէն ձեռագիրին պատճէնն ու հայերէն թարգմանութիւնն ալ կը ներկայացուին²⁵: Այս հարցը երկու մասի բաժնած էր դաշնակցականները: Մէկ մասը կը գտնէր, թէ ոյժերը անբաւարար են պայքարելու երեք կայսրութեանց յետադիմականներուն դէմ: Թեհրանի կոմիտէին անդամները, որոնք մայրաքաղաքին մէջ գտնուելով աւելի հասու էին հարցերու ներքին ծալքերուն, կը զգուշացնէին չմիջամտել երկրի ներքին գործերուն: Դաշնակցական ուրիշ գործիչներ, ընդհակառակը, կը կարծէին, թէ քանի որ «տաճկահայ խնդիրը ոյժերի նախկին լարումն չէ պահանջում այնտեղ կատարուած (իթքիհատական, - Գ.Ե.) յեղաշրջման պատճառով»²⁶, ուրեմն կարելի էր զինուորապէս միջամտել Պարսկաստանի ներքին կռիւներուն: Վերջիններուս կողմնակիցներէն շատեր Ատրպատականի սահմանադրական թուրքալեզուներու զանգուածները իսկական յեղափոխական կը նկատէին եւ անոնց հետ «միշտ մօտիկ եւ բարեկամական կապեր» ունենալու սին յոյսեր կը տածէին²⁷: Աւելին, անոնցմէ մէկը՝ ատենագրութեան մէջ «Տեղացի» ծածկանունով նշուած անձը կը յայտարարէր. «Շարունակել սկսած գործը կը նշանակէ Դաշնակցութեան եւ հայ ժողովուրդի գոյութիւնը ապահովել Պարսկաստանում, հակառակ դէպքում կը նշանակէ ինքնիրեն մահուան դատապարտել»²⁸: Պարսկական Յեղափոխութեան ռազմական պատմութեան համար յոյժ կարեւոր սկզբնադիւրներ են Հ. Յ. Դ. Խոյի եւ Սալմաստի կոմիտէներուն ընդարձակ տեղեկագիրները²⁹:

Ժողովածուի վերջին՝ **եօթերորդ գլուխ**ի վերնագիրն է «Կազմակերպական Շրջաններ» (էջ 337-364): Այստեղ տպուած են Վան-Վասպուրականի, Սասունի, Տարսոնի եւ Զդիի վերաբերող փաստաթուղթեր, որոնք, ի շարս այլոց, ժողովրդագրական ու ազգագրական բնոյթի տեղեկութիւններ ալ կը պարունակեն: Վասպուրականի Կ. Կ.ի տեղեկագիրին մէջ ալ տողեր կան նահանգին մէջ Երիտթուրքեր-

21 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 257:

22 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 201:

23 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 202:

24 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 265-267:

25 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 274-275:

26 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 289:

27 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 294:

28 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 287:

29 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., համապատասխանաբար էջ 300-314 եւ էջ 315-330:

Դաշնակցութիւն գործակցութեան մասին, ինչպէս «Սապահ ուլ-Խայր» թրքերէն շաբաթաթերթին հրատարակումը: Հ. Յ. Գ. Գուրան-Բարձրաւանդակի (Տարօն-Սասուն) Կ. Կ.ի 27 Մայիս 1909-ի Շրջանային Ժողովի որոշումներէն մէկով կ'առաջարկուէր, որ կուսակցութիւնը «ներժում է անջատումի գաղափարը» Օսմանեան Կայսրութենէն»³⁰, մաւ կ'առաջարկուէր կուսակցութեան «պլատֆորմ»ի երկրորդ յօդուածը եմթարկել «մի փոքր փոփոխութեան. Թուրքաց Հայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը...»³¹:

Ժողովածուն կ'եզրափակեն անձնանուններու, տեղանուններու եւ «Բովանդակութեան» ցանկերը³²:

Հատորը հրատարակութեան պատրաստող Երուանդ Փամպուրեանը կատարած է յիրաի վիթխարածաւալ աշխատանք: **Նախ**՝ այդքան ալ դիւրին չէ ընթերցել հարիւր եւ աւելի տարուայ վաղեմութեան ձեռագիրներ, յաճախ համեմուած ռուսերէն, թրքերէն ու պարսկերէն բառերով, անձնանուններով ու տեղանուններով, մէկ կողմ ձգած այն փաստը, որ երբեմն հայերէն ձեռագիրն իսկ անընթեռնելի կ'ըլլայ անոր հեղինակի բնութագիրին իսկ պատճառով: **Միս կողմէ**, չափազանց դժուար գործ է հարիւրաւոր ծածկանուններ վերծանելը, որու համար՝ զանոնք ծանօթագրողը պէտք է հիմնաւորապէս ու մանրակրկիտ կերպով ընթերցած ըլլայ առնուազն կուսակցութեան մամուլն ու այլազան հրատարակութիւնները, այլեւ զանոնք համադրէ, երբեմն ալ՝ մէկ ծածկանունան տակ թաքնուած անձին ինքնութիւնը բացայայտելու համար պատմա-բանասիրական որոնումներ կատարէ՝ ընկղմուելով մերթ զմերթ հակասող տեղեկութիւններու յորձանուտին մէջ: Պահ մը պատկերացնենք՝ հազարաւոր փաստաթուղթեր, երբեմն՝ անորակ թուղթի վրայ գրուած գրութիւններ, օտարալեզու կամ օտար բառերով համեմուած հազարաւոր էջեր, հարիւրաւոր ձեռագրային ոճեր ու ծածկանուններ (որոնցմէ ոմանց ինքնութիւնը անհնար եղած է պարզել. օրինակ՝ այսօր ո՞վ գիտէ «Սարօ»³³, «Զինար»³⁴, «Թօփալ Քրիստոս»³⁵, «Իզկէ»³⁶ ծածկանունով գործիչներուն ինքնութիւնները): Նման բարդութիւններէ զլուխ հանելը ինքն իրեն մտաւորական կոչող ամէն մարդու խելքին բանը չէ: Ի պատիւ Եր. Փամպուրեանի, ան յաջողութեամբ դուրս եկած է այս յոյժ դժուար առաջադրութիւններէն: **Երրորդ** արժանիք մըն է ընտրութիւն կատարելը հսկայածաւալ նիւթերուն մէջէն եւ հրամցնել այնպիսի փաստաթուղթեր, որոնք այսօր եւ վաղը մնայուն արժէք կը ներկայացնեն Հ. Յ. Գ.ի ու հայ ժողովուրդի պատմութիւնը հետագատողներուն համար: **Եւ վերջապէս**, արդէն խօսած ենք կազմողի չորրորդ արժանիքին՝ Երիտթուրք-Դաշնակցութիւն կապերուն անդրադարձող փաստաթուղթեր հրապարակ հանելու մտաւորական ու քաղաքական խիզախութեան մասին:

Գրախօսուող ժողովածուն ունի՞ թերիներ: Ցաւօք, այո՛: Կան մուտքագրման՝ ընդունելի սահմաններուն մէջ եղող թերիներ: Ռուսերէնի «գեմլեայ» բառը ունի «հող, երկիր, տարածք, հայրենիք» իմաստները, ուստի «Չեմլեայ»-ն պէտք էր թարգմանել ոչ թէ «Հող»³⁷, այլ՝ դաշնակցական լեզուապաշարին մէջ այդքան շատ

30 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 350:
31 Նիւթեր..., է. հտ., էջ 352:
32 Տես Նիւթեր..., է. հտ., համապատասխանաբար էջ 366-371, 373-376 եւ 378-381:
33 Տես Նիւթեր..., է. հտ., էջ 126, 128, 132 եւ այլն:
34 Տես Նիւթեր..., է. հտ., էջ 128:
35 Տես Նիւթեր..., է. հտ., էջ 126, 129, 132:
36 Տես Նիւթեր..., է. հտ., էջ 139:
37 Տես Նիւթեր..., է. հտ., էջ 191, ծանօթագրութիւն թիւ 86:

հանդէս եկող «Երկիր»։ Ֆրանսերէն բնագրային քարգմանութիւններուն մէջ կան թերիներ։ Օրինակ՝ Սոցիմթերնի Գործադիր Կոմիտէի քարտուղար, հոլանտացի Քամիլ Հիւիսմանսի Պրիսքտէլէն դրկած 22 Դեկտեմբեր 1908 թուականակիր երկտողին վերջաւորութեան, ֆրանսերէն «կոմիտէ» բառը, չենք գիտեր ինչո՞ւ, թարգմանուած է «մարմին»։ Սոցիմթերնին ներկայացուած վերոնշեալ տեղեկագիրի «Կազմակերպութիւն եւ Գործունեութիւն» վերնագրուած հատուածին 4-րդ պարբերութեան աւարտին բաց թողուած է «բարեգործական միութիւնները», որ առկայ է ֆրանսերէն բնագիրին մէջ³⁸։ Կարգ մը պարագաներու, օտար անձնանուններ կամ տեղանուններ շփոթուած են ու ներկայացուած սխալ տեսքով. օրինակ՝ Հիւիսմանսի մականունը բոլոր յիշատակումներուն եւ անձնանուններու ցանկին մէջ ներկայացուած է «Հիւսման» տեսքով³⁹։ Նմանապէս, հարկատու էր Էմիլ Վանտերվելտէի մականունը զոնէ անձնանուններու ցանկին մէջ ներկայացնել այս ճիշդ տեսքով, փոխան Վանտըրվելտի⁴⁰։ Պարսկերէն «սարփարաստ» (հսկիչ, կառավարիչ) բառը հինգ տեղ տպուած է «սարփատար» ձեւով⁴¹։

Յաւօք, յարաբերաբար շատ են տարընթերցումները յատկապէս՝ Իրանին վերաբերող նիւթերուն մէջ։ Թուարկեցք տարընթերցման թերիներէն քանի մը հատը.

- Թրքական լրագիրի մը «Հեշիոք» անունը⁴² յոյժ կասկածելի է։ Շատ հաւանաբար պէտք է ըլլայ «Հեշմաք»։

- «Կովկասեան Ռայոնի Մարմինների Արտակարգ ժողով»ի մասնակից պատուիրակի մը անունը տպուած է «Հայ-Մուսան»⁴³, զոր անձնանուններու ցանկին մէջ եւս մէկ ձեւափոխման ենթարկուելով վերածուեր է «Հայ-Մուսա»-ի⁴⁴։ Յստակ է, որ խօսքը կը վերաբերի «Հայ-Գուսան» ծածկանունը գործածած Աւետիք Իսահակեանին, որուն անձնանունը այլապէս ալ նշուած է անձնանուններու ցանկին մէջ⁴⁵։ Նման սխալի պատճառով, Ա. Իսահակեանի կենսագործունեութիւնն ուսումնասիրողը կը գրկուի մեծանուն գրողի կեանքի այս կարեւոր երեսակին աւելի հանգամանակից ծանօթանալու հնարաւորութենէն։

- Պարսկական Յեղափոխութեան գործիչներէն Հաջի Փիշնամազին անունը շատ տեղեր, ներառեալ անձնանուններու ցանկը, տպուած է «Փիշնամազ», իսկ մէկ անգամ՝ «Փիլնամազ» ձեւով⁴⁶։

- Հայկական «Դարաշամբ» գիւղը դարձած է «Դարաջամբ»⁴⁷։

- Պարսկաստանցի գործիչ ոմն սուլեյհի Քալբալաի Հիւսէյնի անունը ընթերցուած ու տպուած է «Քոդը. Հիւսէյն»⁴⁸։

- Մակուի սարդարին տիտղոսը տպուած է «Իգբալի-Սուլթանէ» տեսքով⁴⁹, փո-

38 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 242։

39 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 207, 209, 215, 216, 221, 223-225, 368։

40 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 370։

41 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 315։

42 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 30։

43 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 200։

44 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 368։

45 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 367։

46 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 320։

47 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 282, 16-րդ ծանօթագրութիւնը։ Ի դէպ, այս տեղանունը կը բացակայի տեղանուններու ցանկին մէջ։

48 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 299։ Այստեղ «Քալբալաի»-ն պատուանուն է, զոր կը շնորհուրէր շիւիսլամներուն համար սրբազան նկատուող, ներկայիս Իրաքի տարածքին մէջ գտնուող Քարպալա քաղաք ուխտագնացութիւն կատարած անձերուն։ Ի դէպ, չենք գիտեր ինչո՞ւ, անձնանուններու ցանկին մէջ այս գործիչին անունը տեղադրուած է «Ա» տառին տակ՝ «Սուլեյհի Քոդը. Հիւսէյն» կրկնակի սխալ տեսքով (էջ 370)։

49 Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հտ., էջ 319։ Այս անունը կը բացակայի անձնանուններու ցանկին մէջ։

խան ճիշդ «Իգբալի-Սալթանե»-ի:

- Նագրէթի Աբբասը⁵⁰ եւ կովկասցի թուրք Սակարովը⁵¹ եւս նոյնպիսի սխալներ են. ճիշդ անուններն են Հագրէթի Աբբաս եւ Ասկարով⁵²:

- Պարսկաստանցի գործիչ Մեօհթաշամ-Սալթանէի անունը երկու տեղ տպուած է տառասխալով՝ «Մեօհթաշամ-Սալթանե» տեսքով⁵³:

- Ղազուիք-Թեհրան ճամբուն վրայ գտնուող Քէրէն (արեւելահայերէնով՝ Քէրէշ) բնակավայրին անունը, հոլովուելով հանդերձ, տպուած է «Վէրէջամ» տեսքով⁵⁴, փոխան «Քէրէջում»-ի:

- Դեռատի Ահմէտ Շահի խնամակալին տիտղոսը նշուած է Ազիդ-ըլ-Մուլլ ձեւով⁵⁵՝ փոխան «Ազիզ-ըլ-Մուլլ»-ի:

Բաւարարութիւնք այսբանով:

Տարընթերցումներու պատճառով սխալներ յայտնուած են նաեւ թրքերէն եզրերուն պարագային: Այսպէս, Քըի գաւառէն դրկուած տեղեկագիրին մէջ յիշուող «էղնամ»⁵⁶ տուրքի տեսակին անունը տպուած է «էղնամֆ»⁵⁷:

Առհասարակ լաւ կ'ըլլար, որ Պարսկաստանին վերաբերող հատուածները այդ երկրին ու պարսկերէնին լաւապէս ծանօթ անձ մը նախապէս ընթերցած ըլլար՝ թերիները նուազագոյնի հասցնելու համար:

Ծածկանունները միշտ այնքան հոգատար կերպով վերծանող Եր. Փամպուքեանը քանի մը տեղ, անձնանուններու ցանկը ներառեալ, «Վահապ» կուսակցական կեղծանունան տէր նշած է Արշակ Վռամեանը, մինչդեռ վերջինս ալ ծածկանունն է. իսկական անունը Օննիկ Դերձակեանն է: Նմանապէս՝ Քրիստափոր Միքայելեանի քրոջորդիներէն Ստեփան Թադեոսեանի իսկական անուն կը ներկայացուի անոր աւելի տարածուած ծածկանունը՝ «Սամսոն» (տարբեր էջեր եւ անձնանուններու ցանկ): Կարելի էր որոշ անուններ համալրել ծանօթագրութեան կարգով, իսկ որոշ ծանօթագրուածներ ալ՝ նոյնպէս համալրել: Օրինակ՝ կարելի էր ծանօթագրել կամ անձնանուններու ցանկին մէջ նշել, Տաղաւարեանի⁵⁸ առաջին անունը Նագարէթ է (յետագային՝ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիրներէն եւ Մեծ Եղեռնի նահատակներէն), ընկերվարական երեսելի գործիչ Պելիսանովի⁵⁹ անունը Կեռլիյ է, իսկ «Գարմէն» ծածկանունով հանդէս եկած կուսակցական գործիչ, կարգաթող Տաճատ վարդապետ Մելքոնեանի (սա նշուած է)⁶⁰ աշխարհական անունը եղած է Սկրտիչ: Առանց մեծ դժուարութեան կարելի էր գտնել Ատրպատականի մէջ գործած Բագրատ վարդապետին մականունը՝ Վարդապարեան (յետագային՝ արքեպիսկոպոս, սքալինեան մաքրագործումներու զոհերէն): Նոյնպէս, օժանդակ գրականութեան օգտագործումով կարելի էր յայտնաբերել ոմանց ինքնութիւնը: Այսպէս, Հ. Յ. Դ. Գիլանի կոմիտէի անդամ «Վրձին»⁶¹ իրանահայ լրագրող, մտաւորական Խաչատուր Սինասեանն

50 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 322:
51 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 326:
52 Դետաքրքրական է, որ մականունը ճիշդ տպուած է անձնանուններու ցանկին մէջ:
53 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 329: Այս անունը եւս կը բացակայի անձնանուններու ցանկին մէջ:
54 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 335:
55 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 336: Առանց մեծ դժուարութեան կարելի էր գտնել իսկական անունը՝ Քանրան Միրզա Ղաճար՝ Ահմէտի հօր՝ Մեհմէտ Ալի Շահի հօրեղբայրը:
56 Ոչխարի հօտերու համար գանձուած տուրք:
57 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 360:
58 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 55:
59 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 164 եւ 209:
60 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 346, ծանօթագրութիւն թիւ 7:
61 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 331, 332, 334:

է (1868, Գերմանա գիւղ, Ղարաղաղ, Պարսկահայք – 1970, Ռաշտ)⁶²: Պաքուի գործիչներէն Ոսկանին⁶³ ինքնութիւնը եւս կարելի էր պարզել. այդ պարագային, զայն անձնանուններու ցանկին մէջ պէտք էր նոյնացնել Ս. Ոսկանի հետ: Արդարեւ, երկուքն ալ կը վերաբերին միեւնոյն անձին՝ Մկրտում Սահակեանին⁶⁴:

Հայկական գրականութեան մէջ տարածուած թերի է զեղչել արաբական անուններու «Ապտուլ» բաղադրիչը եւ գրել, օրինակ, «Համիտ»⁶⁵, «Նասէր» եւ այլն: «Ապտուլ»ը նմանատիպ անուններու անբաժան մասն է, հետեւաբար պէտք էր գրել «Ապտուլ Համիտ»:

Ծածկանուններու՝ ծանօթագրութեամբ կրկնութիւններէն կարելի էր խուսափիլ՝ հատորի ասարտին տալով ծածկանուններու ցանկեր:

Հիմնական քննադատելիւն յատուկ անուններու երկու ցանկերն են, զորս, տարբեր նշաններէ դատելով կարելի է եզրակացնել, թէ կազմած է ոչ Եր. Փամպուքեանը: Անոնք, յատկապէս տեղանուններունը, պակասաւոր են: Օրինակ՝ Ահմեդ Միրզան եւ Ազիզը-Մուլլը (նոյն ինքը՝ Նայերը-Սալթանէն)⁶⁶ տեղ չեն գտած անձնանուններու ցանկին մէջ: Իսկ 311-314-րդ էջերու՝ Պարսկաստանի 83 տեղանուններէն գրեթէ ոչ մէկը տեղ գտած է տեղանուններու ցանկին մէջ: Չեն յիշատակուած նաեւ նոյն երկրի ուրիշ շատ տեղանուններ (օրինակ՝ Հին-Քաղաքը, պարսկերէնով՝ Քէօհնա-Շեհիրը): Այս թերին զգալիօրէն կը սահմանափակէ ուսումնասիրողներուն հնարաւորութիւնները: Յատկապէս կը յուսանք այս լուրջ թերութիւնը վերացած տեսնել մատենաշարի յաջորդ հատորներուն մէջ:

Յամենայն դէպս, յիշատակուած ու չիշատակուած թերիները, սխալներն ու բացթողումները երբեք չեն նսեմացնէր ժողովածուն հրատարակութեան պատրաստողին յիշատակ տիտանական ու գիտականօրէն բարեխիղճ աշխատանքը եւ ժողովածուին պատմագիտական նշանակութիւնը, զոր մնայուն է: «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար» փաստաթուղթերու ժողովածուն սեղանի գիրք է, անշրջանցելի եւ յոյժ կարեւոր սկզբնաղբիւր հայ ժողովուրդի 20-րդ դարու առաջին տասնամեակի պատմութիւնն ուսումնասիրողներուն համար:

Անգամ մը եւս շնորհալորելով Երուանդ Փամպուքեանին եւ ընդհանրապէս՝ այս մատենաշարը երեսան բերելուն օժանդակած բոլոր անհատներուն ու մարմիններուն, անհամբերութեամբ կը սպասենք մատենաշարի հերթական հատորներու լոյս աշխարհ գալուն՝ մեր երէկը ատելի ճիշդ հասկնալու, մեր այսօրը ճիշդ ընթանալու եւ մեր վաղը ճիշդ ծրագրաւորելու նպատակով:

Գէորգ Գ. Եազըճեան
պապու. գիյր. թեկնածու

Topics About the History of the Armenian Revolutionary Federation Volume 7, editor Yervand Pampukian, «Vahe Setian» National Publishers, Beirut, 2010, 384 pages

Gevorg G. Yazchian

62 Բախտիար Յովակիմեան, Հայոց Ծածկանունների Բառարան, Երեսանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, Եր., 2005, էջ 434 եւ 672: Ի դէպ, Ս. Ոսկանը պէտք էր ուղղել Ս. Ոսկանի:

63 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 282-318:

64 Տե՛ս Բախտիար Յովակիմեան. Հայոց Ծածկանունների Բառարան, էջ 344 եւ 712:

65 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 55, ծանօթագրութիւն թիւ 59, էջ 249, ծանօթագրութիւն թիւ 3, էջ 255-ի մէջ փաստաթուղթի մը վերնագիրը:

66 Տե՛ս Նիւթեր..., է. հտ., էջ 336: